

POBOŽNA POEZIJA BOŠNJAČKIH PJESNIKA “IZVAN MATICE” (2)

Dr. Zilhad KLUČANIN

3. Bošnjački pisci u “unutarnjem egzilu”

S od “unutarnjim egzilom” valja podrazumijevati stanje pisca u realsocijalističkim zemljama koji nije u zatvoru, kojemu objavljivanje nije zabranjeno nekim službenim aktom, a koji, opet, ne može objavljivati zbog “prešutnog dogovora” državne i kulturne nomenklature. To su pisci sa “crnih lista komunizma”, koje je sistem osudio na izolaciju, zbog ovog ili onog “grieha” prema njemu (sistemu). Njihova izolacija nije potpuna, oni ponekad, ali veoma rijetko, objave nešto od svojih djela, u većini slučajeva paraliterarne sadržine (prijevoda, historiografskih zapisa, pa i krimi-romana, pod pseudonimom).

Najistaknutiji pripadnik te “književnosti unutarnjeg egzila” svakako je **Enver Čolaković**. Rođen je u Budimpešti 1913. godine, od oca Bošnjaka i majke Mađarice. Prve stihove je objavio na mađarskom, potom njemačkom, a od 1934. isključivo na bosanskom i hrvatskom jeziku. Prevodio je sa mađarskog i njemačkog (*Zlatna knjiga mađarske poezije*, *Antologija austrijske lirike*, *Lessingova Hamburška dramaturgija*, *Schillerovi Razbojnici* i dr.). Nakon Drugog svjetskog rata veoma malo je tiskano njegovih djela. Alija Nametak navodi “da mu je smetalo iza rata to što je za vrijeme rata bio službenik hrvatske ambasade

u Budimpešti. Naime, ambasador Hakija Hadžić nije znao mađarski, pa je tako Enver uzet za tumača”¹ - no, ako je to dovoljno za skoro potpuno proskribiranje, onda je - monstruozno. Čolaković je do kraja života propatio u svojoj izoliranosti. U dnevniku, koji je vodio cijelo to vrijeme, od 12. kolovoza 1953. godine, Čolaković piše: “Bože, Bože, uzdahnula je moja nesretna duša, kuda i dokle i zašto?... Dosta! Hoće li naš život ikada postati život, ili ćemo ovako odvegetirati do groba! Odvegetirati siti, obučeni, a ipak gladni, žedni, goli - gladni slobode, žedni zraka, a goli, kao bukove oblice, sa kojih je zguljena koža vlastitosti, individualnosti, osjećanja slobode, duhovne slobode jednog sputanog čovjeka?...”² A 16. kolovoza 1953. zapisuje: “Očekujem li možda vrijeme kada ću ugledati svoje knjige u izlozima?...” “Dočekao je da vidi u izlozima knjige što ih je prevodio, uglavnom s mađarskog, ali i s njemačkog, no nije u izlozima ugledao i svoju veliku ‘Zlatnu knjigu mađarske poezije’ (*Nakladni zavod Matice hrvatske*, 1978.)” - kaže Milivoj Slaviček.³ Ipak, autor romana *Legenda o Ali-paši* za života nije objavio niti jednu knjigu poezije, a u rukopisu, po svjedočenju Zlatana Čolakovića, ostala su četiri romana i veliki broj pripovjedaka.

Enver Čolaković je pisao poeziju cijeloga života. “Autografi 13 zbirki pjesama sačuvani su u obliku autorovih prijepisa strojem s autorovim

isprawkama”¹⁴ Taj obiman opus valjat će tek istraživati i analizirati. Ali, iz već objavljenog izbora, dade se uvidjeti da je raspon pjesnikovog tematskog a i motivskog interesiranja velik. U nekim rukopisnim knjigama Čolaković je pjesnik lirskog sentimenta, kolorist, s istančanom lepezom osjećajnosti, na tragu najboljih ostvarenja, recimo, jednoga Saliha Alića. U drugima je “ljubavni liričar”, na tragu nasada hrvatske i bosanske lirike ljubavnoga prosede. U trećima refleksivan, sa upitanošću nad pojavnim, ili univerzalnim, oblicima svijeta. A ima jedna u Čolakovića rukopisna stihobirka, imenovana *Bosno moja*, u kojoj su pjesme potpuno bosanske motivike, historijski referencijalne, s jedne strane, a, s druge, religijski (auto)refleksivne. Takve su pjesme, naprimjer: *Tespah* (1949.), *Balada o Ahmet-pašinu jedincu* (1953.), *Džamija u bivšem selu* (1960.), *Meho je tražio Boga* (1965.), *Đerzelezu Ale!*, *Ocu pred Bajram*, *Kroz maglu se čuju tekbiri*, *Sabah*, *Akšam...* i dr.

*(Kroz maglu se čuju tekbiri...
Smiri se, srce, ah, smiri!...*

*Kurbanu će okom u nebo zavirit;
i krv će poteći; i sve će se smirit.*

*Potrest će zemlju, pozdravit već mrtve,
nahraniti gladne, te bijele žrtve.*

*Ja ne znam zašto, al suze me guše.
To je govor srca, razgovori duše.*

*Kurban vam ne mogu, roditelji mili
poslat na ahiret... Sagibam se sili.*

*Siromah sam, sam sam; i slušam tekbire.
Iz magle me oči vaše ljubeć vire.*

*Nemir srce trga, misli glavu stežu.
Kroz maglu tekbiri tiho odliježu.*

*Allah je uz mene i čujem ga jasno,
kako je sav svijet poljubio glasno.*

*On i vas sad grli ljubavlju i mirom,
a ja vas pozdravljam sjećanjem tekbirrom.
Kroz maglu se čuju tekbiri...)*

Enver Čolaković je umro u Zagrebu, 1976. godine, gotovo potpuno zaboravljen. Tek u novije vrijeme vrši se svojevrsna rehabilitacija ovoga pisca: roman *Legenda o Ali-paši* nezaobilazan je u izborima

bošnjačke i bosanske književnosti, a štampane su i dvije knjige njegove poezije.

Salih Alić (Bijeljina, 1906. - Zagreb, 1981.) nije objavljan skoro 40 godina! Godine 1954. izašle su mu pjesme u knjizi *Jesen i danas* (u zajedničkoj zbirci *Lirika osmorice*), a tek 1991. *Pjesme* (u okviru edicije *Muslimanska književnost XX vijeka*). Do pjesničke šutnje objavio je šest knjiga poezije, u njima “amalgamirajući iskustva hrvatskog poetskog impresionizma, niti na tren ne zaboravljajući bosanskomuslimansku pjesničku tradiciju”⁵. I sve bi ostalo na tome, Alić bi se djelomice izučavao, inkorporiran u bosansku književnost, da princip *rukopisi ne gore* nije uradio svoje! Naime, Ibrahim Kajan u “Beharu”⁶ otkriva i tiska cijelu zbirku Saliha Alića *Kaside*, sa skoro borgesovskom pričom o njenom nestanku i ponovnom pojavljivanju. A što je zanimljivo (poglavito za našu temu): sve pjesme u Alićevom rukopisu su islamski motivirane, pa i, u formalnom smislu, orijentalno komponirane. Tih dvadesetak Alićevih pjesama jedan je od najcjelovitijih poetskih skupova orijentalnog profila u bosanskoj književnosti. Za razliku od mnogih bošnjačkih pjesnika koji su oponašali ili orijentalni ton, poneku historijsko-vjersku situaciju, najčešće neuvjerljivo i patetizirano - Alić ne oponaša, on pjeva, iz punoće jednog svjesnog duhovnog naslijeđa, stvarajući pritom posve modernu poetsku strukturu, jezički i formalno utemeljenu, samjerljivu sa suvremenim poetskim iskazom. *Kaside* Saliha Alića su jedan od blistavih nastavaka one divanske linije bošnjačkog pjesništva, koja se, evo, i ovdje pojavljuje kao izvornica, neočekivano i snažno. Te pjesme, s druge strane, formalno i motivski pokrivaju čitavu lepezu orijentalnog pjeva: od ekspliciranih nabožnih tonova (pjesme *Hadžija*, *Putnik*, preko ljubavno-sevdaljskih (*Sretan*, *Plesačica*, *Elegija*, *Prolaznost*, *Pred polazak*, *Kaside...*), do sufijsko-mističnih (*Zvezdar*, *Karavan*, *Takalac*, *Fakir...*).

(Hadžija

*Hadžija u bijelom,
umiva se pijeskom
puste Sahare.*

*Koliko je,
koliko je trebalo godina,
da ovom prostirkom –
pijeskom, umije se.*

*Došao je s Meke,
da se probudi
praskom
zore
nove.)*

(Kaside

2

*Kao kovač,
kada sablju kuje
u žaru zdravog sunca,
kujem riječi
čekićem od duše
iz moga vedrog srca.*

*Zaspale vode,
kao gole žene,
dušu snom
tiho, pretiho.
A zemlja El Džezir,
zemlja lijepih voda,
ljulja se u snu
ko svemir.*

*Jedna se udovica –
zvijezda presjala,
sakri u eter plavi.
Divokoze tri –
djevojke tri,
pred šedrvanom
obuze nemir.*

*Vedra žena,
s cvijetom u kosi,
s doksata javi se
“Mir!”...)*

(Putnik

*Sažežen od sunca,
s čaršafom bijelim,
Saharom
Osman putuje.*

*Ne okrećući
lice mihrabu,
u njemu pjeva:
ljubav za skitnju –
bijeg,
kroz požare danje.*

*Noćima sa zvijezda,
trublje mu jave:
“Puk neka se
sjedini – ujedini,
za sretnih
osam
dženneta!”)*

Rešad Kadić (1912. - 1988.) “unutarnji egzil” je našao u okrilju Islamske zajednice. Sva su mu djela štampana u Islamskoj zajednici, a u široj kulturnoj javnosti pojavljivao se pod pseudonimima. Tako je napisao i devet zabavnih, akcionih i naučno-fantastičnih romana pod pseudonimom A. Radek, objavljenih u periodu od 1960. do 1970. godine u Sarajevu, Novom Sadu i Beogradu: *Voštani dvojniki*, *Druga smrt dr. Langa*, *Čovjek iz žute kuće*, *Klub četvorice*, *Zlatni Buda*, *Kralj hašiša*, *Galerija prokletih*, *Neman iz Ričmonda* i *Trojica traže alibi*. Brojne reportaže o ljudima i događajima napisao je kao Mirza Tešnjak. Kao Rešad Kadić, u izdanju Islamske zajednice, napisao je romane *Hadži Lojo*, *Bašeskijin posljednji zapis*, *Ilhamijin put u smrt*. U izdanju iste institucije objavio je djela nabožnog karaktera: *Život i smrt h. Fatime*, *Poema o Gazi Husrevbegu*, *Žuri Mirza na pouku* (stihovi za djecu). Ipak, Kadić je ostao najpoznatiji kao autor *Mevluda*. Njegov *Mevlud* bio je, i ostao, vrlo popularan kod bošnjačkog svijeta. Kako se mevlud kao forma može i učiti i recitirati (što ovisi od autora), i prije nego što je štampano prvo izdanje, Kadićev *Mevlud* osvojio je slušaoce koji su ga čuli s magnetofonske vrpce u izvođenju samog autora i poznatih sarajevskih hafiza. Prvo izdanje štampano je 1963., i od tada ima veliki broj izdanja. Njega su recitali na mevludskim priredbama po selima i manjim mjestima, gdje je potisnuo sve dosadašnje mevludske spjeveve. Kadić je svojim *Mevludom*, po brojnošću recepcije, postigao kao niko od naših pjesnika. Njegovo djelo je, zasigurno, (ne toliko autor) najviše “ušlo u narod”, više od svih bošnjačkih pisaca. Čitaocima i slušačima mevlud je prijemčiv zbog svoje paraliterarne forme, sa melodijskim napjevom i vjerskim tonalitetom. *Mevlud* je, znamo, životopis poslanika Muhammeda, sa uvodnom i završnom kontekstualizacijom u kojoj se, u stihovnoj formi, donose neka historijsko-konfesionalna fakta, okvir u kojemu se događa glavna radnja - život Muhammeda, a.s. Konkretno,

Kadićev *Mevlud* se sastoji od: *Prologa, Arabije prije islama, Životopis Muhameda, a.s. (Rođenje, Djetinjstvo, Muževno doba, Razmišljanje, Prva objava, Širenje islama, Miradž, Hidžra, Oprosní hadž)*, pa završni dio: *Islam i Dova*. Potom, Kadićev *Mevlud* je, u posljednjim redakturama, sveden na primjernu stihovnu formu - na jedanaesterce.

(Rešad Kadić: *Mevlud*
odlomak

.....
*Podiže se rajska ptica, kliknu glas:
"Bog je jedan, Bog je vječan, On je spas!
Veseli se, ljudski rode, sviće dan,
rođeni je za Vjesnika izabran!"*

*Kur'an časni, Riječ Božju, on će čut',
osvijetlice ljudskom rodu pravi put,
da nečovjek bude čovjek, svima brat,
da se Božji zakon štuje - ljud'ma dat!"*

*Kud god leti rajska ptica širi sjaj,
svud tekbiri odjekuju: Ja Allah!
Hor meleka zikr čini Bogu svom,
nebo, zemlja, zahvaljuje Milosnom!*

*Rajska ptica suncu stiže, zaklikta,
odvoji se zlatna zraka, zablista,
iznad Mekke nesta tame - ja Rahim,
Bog darova grješne ljude - ja Kerim!*

*U mevludskoj noći ugled'o je sv'jet,
otvorio usne kao ružin cv'jet,
i dok zora rana u sjaju gori,
sretna ga Amina prvi put doji.*

*Selam alejk, Miljeniče, merhaba,
ljepšeg dara ljudskom rodu ne treba,
odabran si međ' ljudima, pred Bogom,
s odanošću ustajemo pred Tobom!....)*

Džemila Hanumica Zekić, rođena 1920. godine u Sarajevu, gdje je završila osnovnu školu i gimnaziju. Počela objavljivati 1935. u "Hikmetu", "Novom beharu", Kalendaru "Narodne uzdanice", "Muslimanskoj svijesti", "El-Hidaji". "Mlada, lijepa, kako danas kažu njeni vršnjaci, i pjesnički talentirana, još kao petnaestogodišnja-šesnaestogodišnja djevojka pisala je o islamu, o povijesti opće nam duše, o mladosti, snima, o svojim ljetnim noćima - uz prozor kao uz cijeli svijet. Njene teme jesu bile opće, jest ih u dobroj mjeri nasljedovala iz narodne

lirske poezije ili iz poučno-vjerske literature... ali ih je, ipak, znalački iznova opoetizirala u svojoj imaginaciji i darivala im vlastitu melodijsko-značenjsku ritmiku."⁷ Iza Drugoga svjetskoga rata njene pjesme skoro da i nisu štampane, dva-tri puta u "Preporodu", "Islamskoj misli" i jednom u književnoj reviji "Susreti". O njoj ništa nije napisano, osim popratnih biografskih bilježaka u časopisima. Živi u jednom orohnulom kućerku na Mihrivodama, potpuno zaboravljena. U rukopisu ima čitavu jednu neobjavljenu zbirku, koju je nasloвила *Zeleni biseri*.

Da, ipak, čujemo dio tih "romantičarsko-vjerskih akorda":

*Noćta tiha, krotka, mila,
Tanka krila blago stere;
Svemir tone u milinju.
Zvijezde zanosno trepere.*

*Plava brda i ravnice
Srebrnasti veo krije,
A lahoric šamuk krilom
Šarno cvijeće njija, vije.*

*Sva priroda slatko sniva,
A ja sama u tišini
Mislím na Te Stvoritelju
U ekstazi i milini:*

*Tvoja moć je neizmijerna,
Tvojom voljom sve se kreće.
Ko Te voli i spoznaje
Taj je prepun znanja, sreće.*

*Moja ljubav prema Tebi
Od svake je druge jača,
Jer islamsko srce moje
Veličinu Tvoju shvaća*

*I dok noćta šumi tiho,
Ja bez strepnje i bez straha,
Sitna kao atom mali
Smjerno padam pred Allaha.*

(Čuvstva o Bogu u tišini ljetne noći)

Bošnjačka poezija, vidljivo je, nije imala mnogo "pjesnika u unutarnjem egzilu". Kada se, potom, pogleda u njihove ostavštine (neobjavljene rukopise), dade se uočiti i njihov nevelik poetski domet. (Osim, doista, fascinantnih i zrelih Alićevih *Kasida!*) No u fokusu naše teme (islama u bošnjačkoj poeziji) i ta djelatnost "pjesnika u egzilu"

(objavljena i neobjavljena djela) barem malo upotpunjuju praznine u mozaiku bošnjačke pobožne poezije od 1945. do 1990. godine.

4. Pjesnici u publikacijama Islamske vjerske zajednice

U okrilju Islamske zajednice djelovalo je nekoliko listova, časopisa, pa i cijela nakladnička djelatnost, koji su strukturirali ono što bismo uvjetno mogli imenovati percepcijom islamske misli i duhovnosti na našim prostorima. Te publikacije su imale značajan doprinos u razvoju orijentalistike u nas, ali i cijeloga korpusa specijaliziranih islamskih disciplina, kao i interreligijskog dijaloga. Što se tiče naše teme - islamske duhovnosti u suvremenom pjesništvu - sumarni rezultati u njima su oskudni. Razloga tomu je više. Prvi, i najvažniji, jeste u apstiniranju najvećeg broja bošnjačkih pjesnika (i ukupne inteligencije) od suradnje u takvim publikacijama. Nije pretjerano reći: onaj koji se ipak "usudio" u tome sudjelovati, bio je od tzv. društvene, posebice kulturne, javnosti stigmatiziran i izopćen. Na planu pojedinačnih pjesničkih sudbina može se reći da je u okrilju Islamske zajednice izraslo (ili opstalo) nekoliko izrazitijih književnih individualnosti, kao što su: Alija Nametak, Džemaludin Latić, Hadžem Hajdarević, pa i Hanumica Zekić, Ejub Todorovac, Aziz Kadribegović, Selim Jelovac.

Publikacije Islamske zajednice su: "Glasnik", "Islamska misao", "Preporod", "Takvim", "Zemzem" i nakladnička djelatnost "El-Kalem".

"Kratko putovanje" kroz neke od tih časopisa i listova može markirati prisustvo naše teme, pa, djelomice, i uopćeni duhovni okvir tema i vremena.

4.1. "Glasnik"

"Glasnik" je bio glasilo Vrhovnog islamskog starješinstva u tadašnjoj Jugoslaviji. To je bio službeni časopis u kojemu su se iznosili zvanični stavovi i događaji vezani za Islamsku zajednicu, kao i teme koje su bile prvenstveno "čisto vjerskog" profila. Poezija se u "Glasniku" rijetko objavljivala. Tako, naprimjer, od 1933., kada je časopis počeo izlaziti, do 1969. godine, u njemu nalazimo samo na jedan stanovit poetski rezultat u odlomku *Poeme o Gazi Husrev-begu* Rešada Kadića, i to u sklopu njegova teksta *Gazi Husrev-beg*.⁸ Osim toga,

"Glasnik" je objavljivao i početničke pjesme nekih pjesničkih imena koje danas ništa ne znače u bosanskoj književnosti. Doduše, njihovi pjesmotvorci su natopljeni nepatvorenim religijskim osjećanjem, motiviraju najčešće vjerske blagdane (Bajram, ramazan), ali su poetski rezultati, rekosmo, vrlo skromni.⁹

4.2. "Islamska misao"

U "Islamskoj misli" poezija se pojavljivala u okviru tematiziranja specijaliziranih vjerskih fenomena, rijetko izvan toga. "Islamska misao" je, već od prvoga broja, donosila temate; naprimjer, dva temata o Hidžri¹⁰. Unutar prvoga je objavljena i pjesma Salih Fevzija-Avdića *Hidžra*, a drugoga nagrađeni radovi sa konkursa za stručni i literarni rad o Hidžri (prvu nagradu dobio je Selim Jelovac za pjesmu *Hidžret istini let*, a drugu Džemaludin Latić za čitav spijev po motivu Hidžre *Amberom Ti cvali puti*). Također, značaj "Islamske misli" je i u tome što su se u tom časopisu pojavljivali teoretski tekstovi o pojedinim islamskim motivima i formama u bosanskoj poeziji. Tako imamo tekstove Hadžema Hajdarevića *Hadž kao pjesničko nadahnuće*¹¹ i *Ramazan u pjesmi*¹²; Aziza Kadribegovića *Hadž kao vječita inspiracija*¹³; nepoznatog autora (A.N.) *Rukopisni mevlud Šemsudina Sarajlića*¹⁴... U nekoliko brojeva "Islamska misao" je objavljivala biografije muslimanskih pisaca (A. K. Hasanbegova, N. Resulovića, A. R. Žabića, S. Bašagića, M. Č. Čatića, F. Kurtagića, Š. Sarajlića, H. Šehića, E. Čolakovića, M. H. Grabčanovića, Dž. H. Zekić), sa nekoliko pjesama. A povremeno je objelodanjivana i poezija suvremenika Džemaludina Latića (*Mir ruci Mula Mustafe Bašeskije*), Selima Jelovca, Dževada Hodžića (*Dok Poslanik govori*), Ešrefa Kovačevića (*Lejlei regaib*), Husnije Suše (*Ti si Resul rahmet svijetu*), Mubere Mujagić, Hadžema Hajdarevića (veoma uspjeta pjesma *Jutro na Istoku*, koje nema ni u jednoj njegovoj knjizi poezije:

– *Kako, oče, da čitamo Knjigu?
Umorni smo, gladni, i od nas
ovu lozu rasplesti niko vičan nije ...*

– *Dovoljno je zatvoriti oči
na knjigu položiti kažiprst
i u kocku leđa, u pustinjsku ružu
u bilo šta sabiti sačuvano vrijeme –*

šta drugo, kao mehlem, priviti na srce?
pa polahko micati prstom po redovima.
Ni jedna liska da zažuti. Ni jedna
kuglica da se iskotrlja. Samo
opipom je moguće oćutati bilo
istine svake, upiti tajne božanske...

– Ali, slijep si, oće. Gdje su nam ruke?
I mi, evo, tek što smo
iz rata stigli.)

4.3. "Takvim"

"Takvim" je godišnjak, raznolikog sadržaja, od specijaliziranih religijskih tema do laičkih, pa i poetskih, "kutaka". Tako, naprimjer, u jednom "Takvimu"¹⁵ nailazimo na tekst Katarine Mommsen *Geteov odnos prema islamu*. Ili u drugom¹⁶ tekst nepoznatog autora *Neki detalji o pozitivnom djelovanju islama na našu kulturu*. A u domeni našega interesiranja (motiva islamske duhovnosti u domaćem pjesništvu), zanimljiv je tekst Rizaha Durumbašića *Kur'an kao literarna inspiracija*. S druge strane, "Takvim" je, skoro u svakom broju, imao rubriku "Pjesništvo", u kojoj je objavljivana poezija *pobožnog* karaktera, kako tradicionalna, "klasična", tako i ostvarenja suvremenika: u jednom broju¹⁷ je, naprimjer, objavljena cijela zbirka izabranih *Religioznih pjesama* Muse Ćazima Ćatića; pa u sljedećem broju¹⁸ veći izbor *Pjesništvo islama* (sa pjesmama Firdusija, Hajjama, Rūmija, Hafiza, Ikbala, Medžazija, Sirrija, Safvet-bega Bašagića, Ćatića, Osmana Đikića, Ahmeda Muradbegovića...); ili pjesme Mirze Safeta (*Na Kurban-bajram*), Mehmedalije Maka Dizdara (*Zapis o izvoru*), Ibrahima Kajana (*Stare bratove knjige i teubei nesuh*), Seada Seljupca (*On - Allah*), Zuhdije Kadragića (*Alipašina, Begova, Ferhadija, Nišani*) itd.

4.4. "Pobožne pjesme bosansko-hercegovačkih muslimana"

U okviru izdavačke djelatnosti Islamske zajednice izašla je (u dva izdanja: prvo - 1969.; drugo - 1980.) veoma značajna knjiga "Pobožne pjesme bosansko-hercegovačkih muslimana", koju su priredili Alija Nametak i Rešad Kadić. Knjiga je značajna iz dva razloga: pojavila se 1969. godine, u doba, dakle, potpuno hermetizirano za takve teme; a, potom, jer je jedina knjiga takve vrste u Bošnjaka, sve donedavno.¹⁹

S ove vremenske distance, ovoj knjizi bi se mogao uputiti, moguće, prigovor o vrijednosnoj neujednačenosti uvrštenih pjesama; no, ako se ima u vidu da je ona, ipak, prije panorama nego antologija - i taj bi prigovor bio suvišan. Jer, kako kaže pisac predgovora Rešad Kadić: "U ovoj zbirci željeli smo da sakupimo i muslimanskoj javnosti predamo pobožne stihove pisane srcem, rukom i materinskim jezikom b-h Muslimana, i to od prvih poznatih početaka pa sve do naših dana. Nastojali smo sakupiti i objaviti sve ono što je u tom pogledu imalo i ima određenu vrijednost..." Ova knjiga je, dakle, panorama *pobožne* poezije Bošnjaka od najstarijih vremena do 1980. godine. Tu su, pored uvodnih uspavanki (sa izrazitom religioznom notom), i pjesnici: Uskufija, Kaimija, Razija, Bašeskija, Karahodža Ahmed-efendija, Ilhamija, Sirrija, O. Humo, S. Gašević, Rušdi, M. K. Ljubušak, J. Čengić, H. Puzić, S. Bašagić, A. Sadiković, M. Ć. Ćatić, O. Đikić, N. Resulović, Š. Sarajlić, S. Baljić, A. Muradbegović, H. Šehić, M. H. Grabčanović, M. F. Tarabar, N. Draganović, S. F. Avdić, Dž. Zekić, R. A. Žabić, R. Kadić, I. Kajan i S. Jelovac.

BILJEŠKE

- ¹ Alija Nametak: *Sarajevski nekrologij*, "Bošnjački institut", Zürich, 1994., str. 219.
- ² Enver Čolaković: *Izabrane pjesme*, "Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda", Zagreb, 1990., (izabrao iz rukopisne ostavštine Zlatan Čolaković) str. 88.
- ³ Ibidem, str. 5. (Predgovor Milivoja Slavićeka: *Ne/izabrani Enver Čolaković*)
- ⁴ Ibidem, str. 1.
- ⁵ Željko Ivanković: *Četiri godišnja doba Salih Alića*, predgovor knjizi: Salih Alić, *Pjesme*, "Svjetlost", Sarajevo, 1991., str. 5.
- ⁶ "Behar", br. 40-41. (1999.)
- ⁷ "Islamska misao", br. 85-86, (januar-februar) 1986., str. 31.
- ⁸ "Glasnik", XXVIII/1965, br. 3-4, str. 84-87
- ⁹ Evo, naprimjer, nekih imena i naslova:
- Ismet Muhić, *Ramazan se bliži* (pjesma), XXIX/1966, br. 9-10, str. 445.
- Salih Nijazi, *Na Bajram* (pjesma), XXX/1967, br. 11-12, str. 537.
- Nefa V.S., *Ramazan u tuđini* (pjesma), XXXIV/1971, br. 7-8, str. 424.
- Adem Omerika, *Bog ima* (pjesma), XXVIII/1965, br. 5-6, str. 167.

- Senadin Pupović, *Moja majka* (pjesma), XXXIV/1971, br. 7-8, str. 425.

- Abdul-Dželil Sadiković, *Vjerujem Boga* (pjesma), XXXVI/1973, br. 5-6, str. 235.

- Nijaz Salkić, *Kesten* (pjesma), XXXIV/1971, br. 11-12, str. 616.

- Husein Ahmedov Šehić, *Hadži Avdo* (pjesma), XXX/1967, br. 7-8, str. 382.

¹⁰ "Islamska misao", br. 1. (decembar 1978.); "Islamska misao", br. 25. (decembar 1980.)

¹¹ "Islamska misao", br. 24. (novembar 1980.), str. 58-59.

¹² "Islamska misao", br. 31. (juni 1981.), str. 30-32.

¹³ "Islamska misao", br. 55. (juli 1983.), str. 44-47.

¹⁴ "Islamska misao", br. br. 3. (februar 1979.), str. 28-29.

¹⁵ "Takvim" za 1972. godinu, str. 161-173.

¹⁶ "Takvim" za 1966. godinu, str. 113-116.

¹⁷ "Takvim" za 1979. godinu, str. 291-327.

¹⁸ "Takvim" za 1980. godinu, str. 254-293.

¹⁹ Tek 2000. godine izašla je *Panorama pobožne bošnjačke poezije XX. stoljeća Z. Ključanina* ("Behram-begova medresa", Tuzla, 2000.)

Summary

RELIGIOUS POETRY OF THE BOSNIAC POETS "OUTSIDE THE MAINSTREAM" (2)

Dr. Zilhad Ključanin

The poets of the so-called "internal exile" represent a special kind of poets within the 20th century Bosniac poetry. The "internal exile" is the condition in which poets in socialist countries find themselves when they are neither imprisoned nor is their work banned by some official document, but who, nevertheless, cannot publish their works due to some "tacit agreement" between the state and the cultural officials.

Those are the writers "blacklisted by the Communists", sentenced by the system to isolation for various "sins" they have committed against it (the system). Their isolation is not absolute, they sometimes, albeit very rarely, get to publish some of their works. Such works are mostly not real literature (translations, historical documents and detective stories published under pseudonyms). The most famous such poets are: Enver Čolaković, Salih Alić, Rešad Kadić, Hanumica Zekić.

In a certain way, during the communist time, the Islamic Community served as a refuge for those writers. A number of newspapers, magazines, including all publishing activity, have been active under the wing of the Islamic Community, and this gave structure to something we can generally dub - the perception of the Islamic thought and spirituality here. Those publications made a

موجز

الشعر الديني عند الشعراء البوشناقين «خارج البلد الأم» (2)

أستاذ زيلهاد كليوتشانين

يمثل شعراء «المنفى الداخلي» نوعاً متميزاً في الشعر البوشناقي الديني في القرن العشرين، وأقصد بشعراء «المنفى الداخلي» أولئك الشعراء الذين كانوا يعيشون في بلاد تحكمها أنظمة اشتراكية شيوعية، وهم غير مسجونين، ولم يصدر بحقهم حكم رسمي يمنعهم من نشر أشعارهم، ورغم ذلك فهم غير قادرين على نشر قصائدهم بسبب ذلك «الاتفاق الضمني» بين أجهزة السلطة والمؤسسات الثقافية. وهؤلاء الكتاب تجدهم على «اللوائح الشيوعية السوداء»، حيث حكم نظام الحكم عليهم بالعزلة بسبب ذنب ما، كانوا قد اقترفوه بحقهم. وعزلتهم هذه غير تامة، فهم أحياناً، ولكن بندرة بالغة، ينشرون شيئاً من أعمالهم، التي غالباً ما تكون ذات مواضيع جانبية موهمة (ترجمات، مؤلفات تاريخية، روايات جنائية) وبأسماء مستعارة. أشهر شعراء «المنفى الداخلي» من البوشناقين هم: أنور تشولاكوفيتش، صالح آليتش، رشاد قاضيتش، هانوميتسا زكيتش.

وفي عهد الشيوعية كانت المشيخة الإسلامية عندنا تمثل، نوعاً ما، ملجأً يأوي إليه كتاب «المنفى الداخلي». وفي أحضان المشيخة الإسلامية ازدهر عدد من الصحف والمجلات وأعمال النشر التي كانت تقدم ما يمكن تسميته بشعور الفكر والروح الإسلامي في بلادنا. وقد لعبت تلك المنشورات دوراً هاماً في تطوير الآداب الشرقية عندنا، وفي

significant contribution to the development of the oriental studies here, as well as, the complete spectrum of specialized Islamic disciplines and inter-religious dialogue.

As far as our subject is concerned - the Islamic spirituality in the contemporary poetry - summary results are scarce. There are many reasons behind this. The first and the most important one is the abstinence of the most Bosniac poets (and of the entire intelligentsia) from cooperating with those publications. We are not exaggerating when we say that the ones who "dared" to cooperate, were stigmatized and outcast by the public. However, we can see that a number of outstanding literal individuals emerged (or survived) under the wing of the Islamic Community: Alija Nametak, Džemaludin Latić, Hadžem Hajdarević, Hanumica Zekić, Ejub Todorovac, Aziz Kadribegović, Selim Jelovac. Those poets published in the following publications of the Islamic Community: "Glasnik" (Herald), "Islamska misao" (Islamic Thought), "Preporod" (Renaissance), "Takvim", "Zemzem" and the Publishing House "El-Kalem".

ظهور كيان متكامل من العلوم الإسلامية المتخصصة، والحوارات بين الأديان. أما فيما يتعلق بموضوعنا - الروحانية الإسلامية في الشعر المعاصر - فإن النتائج النهائية كانت شحيحة. وأسباب ذلك متعددة، أولها وأهمها: امتناع غالبية الشعراء البوشناقين (وعامة المثقفين) عن المشاركة في تلك الإصدارات، ونحن لا نبالغ إذا قلنا بأنه إذا تجرأ أحدهم على المشاركة فيها، كان يوصم ويرفض من الرأي العام الاجتماعي وخاصة الثقافي. وفي مجال المصائر الشعرية البوشناقية المنفردة، يمكننا القول بأن المشيخة الإسلامية كانت مرتعا لنشوء (وبقاء) عدد من الشخصيات الأدبية البارزة، ونذكر منهم: علي نامتاك، جمال الدين لاتيتش، هاجم حيدرفيتش، بالإضافة إلى هانوميتسا زكيتش، أيوب تودوروفاتس، عزيز قدربيغوفيتش، سليم يلوفاتس. ومن إصدارات المشيخة الإسلامية التي كان ينشر فيها هؤلاء الكتاب أعمالهم، نذكر: «غلاسنيق - البلاغ»، «إسلامسكا ميساو - الفكر الإسلامي»، «يربورود - النهضة»، «تقويم»، «زمزم»، وكذلك إصدارات دار النشر «القلم».

m